

ARNOLD A. LELIS, WILLIAM A. PERCY, BEERT C. VERSTRAETE, *The age of marriage in Ancient Rome*, Lewiston, Queenston (Edwin Mellen Press), 2003, 146 pagini.

Analizarea problemelor legate de mentalitatea civilizațiilor antice a cunoscut o adevărată explozie în ultimele decenii. Fie că se fac studii pe provincii sau pe probleme specifice în întreg Imperiul, diversele aspecte urmărite sunt de un real interes. Lucrarea de față face parte din această categorie și se vrea a fi un studiu de demografie și de istorie a mentalităților.

Cartea este compusă din șase capitole și două *appendices*, iar la final are un index de termeni.

Capitolul întâi este o introducere, în care autorii fac o apreciere generală asupra fluctuației demografice în epoca modernă în statele industrializate și în cele subdezvoltate. Se conchide că s-a înregistrat o creștere a vârstei la care bărbații și femeile se căsătoresc (în SUA, de exemplu, de la 22,8 ani în 1950 la 26, 8 ani în 2000, la bărbați și de la 20,8 ani la 25,1 ani, la femei). Se trece apoi la aprecierea situației demografice din lumea antică.

Problema ratei mortalității foarte ridicate în lumea romană, mai ales printre copii (până la 50 % din copiii de până în 6 ani) constituie primul argument pe care autorii îl susțin în favoarea unei vârste a căsătoriilor foarte scăzută. Durata medie de viață era de 20-30 de ani. Mărițișul timpuriu, mai ales pentru femei, era esențial pentru a se menține o rată de nașteri ridicată și a se menține echilibrul natural. Din sursele literare se deduce o vârstă fragedă pentru prima căsătorie atât la femei cât și la bărbați. În contradicție cu această situație prezentată de autorii latini, inscripțiile arată o vârstă destul de înaintată, femeile în jur de 20 iar bărbații în jur de 30. Studiul de față vrea să demonstreze că ambele surse, de fapt, argumentează o vârstă timpurie a căsătoriilor.

În capitolul al II-lea, *The Evidence and Other Preliminary Considerations*, se face apel la izvoarele literare în demonstrarea vârstei primei căsătorii. Se

folosesc ca mărturii comediiile lui Plautus și ale lui Terentius, corespondența personală a lui Cicero precum și opiniile doctorilor greci și romani.

În continuare, se prezintă un istoric al cercetărilor referitoare la AAFM (age-at-first-marriage) atât pentru fete cât și pentru băieți. Bibliografia prezentată confirmă, în opinia autorilor, data timpurie a căsătoriei. Totuși, variațiile și excepțiile nu lipseau. Se înregistrau diferențe între locuitorii Italiei, latini sau romani, și alte populații latinizate, mai ales din mediul urban. Pentru clasele superioare a fost, de asemenea, o deviație care a avut două motive principale. În primul rând a fost influența elenistică din secolul al II-lea a. Chr., care includea obiceiul căsătoriei târzii a bărbatului și obiceiul practicilor homoceri. Celălalt motiv a fost amânarea căsătoriei din cauza carierei, în special pentru *homines novi* în perioada Republicană și, în anumite provincii, chiar în Imperiu. Se fac câteva comparații interesante și se analizează prevederile relativ la căsătorie pe care le respectau diverse alte civilizații. Astfel, Talmudul recomandă mariajul pentru bărbați la 18 ani și pentru fete la 12. În Egipt mariajul între frate și soră era practicat câteodată chiar când amândoi erau la pubertate. Persanii poligami se căsătoreau cu mamele lor. Fenicienii și cartaginezii aveau propriile modele de mariaj. În nordul Africii primau influențele hamitice, iar în Spania cele ibero-celtice. Galiile, romanizate încet, la fel ca și Illyria, au păstrat destul de mult timp propriile obiceiuri.

Capitolul al III-lea, *Early Rome up to the End of the Second Century B.C.*, face referire la situația din Roma de la începuturile sale până în secolul al II-lea a. Chr. Este perioada în care are loc cristalizarea modelelor de familie și a modelelor de căsătorie în societatea romană. În Roma secolelor VII-VI a. Chr., într-o societate de războinici și țărani, căsătoria la o vârstă fragedă era o normalitate. În condițiile unei mortalități ridicate, un număr mare de urmași adulți se putea obține doar printr-o căsătorie prolifică și timpurie. Titus Livius și Plutarch confirmă corectitudinea acestei interpretări. Chiar Romulus a luat ca soție o femeie sabină de 18-19 ani (Plut. *Rom.* 12, 14).

Legile celor 12 table arătau un sistem familial patriarhal riguros. Puterea tărilor de a decide căsătoriile copiilor era reală și strictă. *Pater familias* era singura persoană dintre membrii familiei care avea dreptul legal de a hotărî și care era responsabil de acțiunile celor de sub controlul său. Multe dintre lucrările literare antice definesc indirect conceptele de *ius* și *potestas*, care dădeau tărilor puterea de a aranja sau a destrăma mariajele fiicelor sau fiilor lor. În multe cazuri se iscau conflicte între tată și fiu. Adeseori, acestea se rezolvau amical și rezonabil, dar în anumite situații *pater familias* procedea dictatorial. Între *potestas* a unui tată și libertatea fiului de a consimți ori a se opune, tatăl avea avantajul că era încă viguros iar fiul era tânăr, necopt. Pe măsură ce fiul se maturiza, iar tatăl s'ăbea sau îmbătrânea, șansele ca fiul să aibă propria opinie în privința căsătoriei

creșteau. De aceea, este evident de ce tatăl dorea să își căsătorească fiul înainte de a ajunge la maturitate. Comediile antice arată o multitudine de tertipuri în ceea ce privește relațiile dintre tată și fiu în privința căsătoriei. Existau și soluții de a scăpa de *patria potestas*. Una era aceea de a ajunge consul.

Se face în continuare o analiză separată între aristocrații și celelalte categorii sociale. Aristocrații, spre deosebire de ceilalți membri ai familiilor de medie sau joasă condiție, nu aveau nevoie să aștepte o îmbunătățire a situației lor financiare sau o poziție superioară în ierarhia carierei pentru a se căsători. Autorii consideră că bărbații din ordinul senatorial aveau AAFM (age-at-first-marriage) foarte timpurie, respectiv de la 17 la 22 de ani. De asemenea și cu femeile din ordinul senatorial se înregistra aceeași situație. Toate elementele luate în considerare demonstrează omniprezența unei AAFM timpurie în rândul claselor superioare la Roma în secolul al II-lea a. Chr.

Căsătoriile aveau reglementate și condiții de divorț. Dreptul civil roman prevedea că dacă fata este dată în căsătorie, de către tată, *cum manu*, atunci nici tatăl și nici fata nu pot iniția proces de divorț. Se putea intența divorț, la inițiativa tatălui sau a miresei, cu acordul tatălui, dacă a fost o căsătorie *sine manu*.

Cât privește efectele militarismului asupra vârstei căsătoriei, autorii demonstrează că mulți soldați, în perioada republicană, erau adofascenti. Ei se foloseau de oportunitatea de a-și demonstra bărbăția și, odată ce reușeau, se căsătoreau imediat. Șapte din primele 18 biografii din Appendix I arată participarea activă la lupte încă de la 18 ani. Activitatea militară pentru un tânăr nobil începea de obicei pe la 17 ani, dar se putea și mai devreme, când, ca și *comes* (însoțitor) sau *contubernulis* (atașat) mergea în campanii alături de tatăl său, o altă rudă apropiată sau un prieten de familie. Legăturile diure activitatea militară și AAFM sunt incontestabile, dar sunt foarte puține date concrete utilizabile.

Sursele indicau des faptul că soldații aveau soții și copii, ceea ce a dus la concluzia că, cel puțin în prima parte a secolului al II-lea a. Chr., un mare număr de militari erau căsătoriți înainte de a fi recrutați, din adolescența târzie sau cel puțin de pe la 20 de ani.

Capitolul IV, *The Period of the Late Republic and the Empire*, continuă aceeași analiză ca în capitolul anterior, dar pentru perioada de sfârșit a Republicii și în timpul Imperiului. Din 100 până în 31 a. Chr. tendința AAFM continuă să fie aceeași. Cei mai mulți aristocrați se căsătoreau de timpuriu. Din ultima parte a secolului I a. Chr. căsătoriile în *manu* au fost înlocuite de căsătoriile *sine manu* și instrumentele legate ale transferului de proprietate includeau și dotele, *fidei commissi*, moșteniri, etc. Divorțul fără greșală a fost introdus și a devenit treptat mai ușor și mai comun. Cu toate că tradiția menținea supremația *pater familias* în a decide în privința căsătoriei, se observă semne ale rebeliunii din partea tinerilor bărbați.

Ambițioșii *novi homines* arată o tendință de a se căsători mai târziu ca aristocrații. Totuși, cei mai mulți bărbați se căsătoreau la vârste normale. Cato cel Tânăr, Ahenobarbus, Octavianus, s-au căsătorit la 22 de ani sau chiar mai tineri, în timp ce Iulius Caesar doar la 16 ani.

Vârsta mariajului pentru femeile celebre ale timpului precum Fausta Cornelin, Caecilia Attica, Octavia Minor, Livia Drusilla, Tullia, era între 13 și 16 ani. Bărbații din familiile imperiale, Flaviene, Antonini și Severi, s-au supus tiparului general. Șase s-au căsătorit ca adolescenți (Caracalla la 14 ani, Elagabalus la 15 ani, Commodus, Alexander Severus și Gordian la 16 ani, Domitian la 18 ani) în timp ce Hadrian și Marcus Aurelius au așteptat până la 24 de ani, Septimius Severus până la 30, iar Lucius Verus până la 33 de ani.

Pliniu cel Tânăr afirmă că un bărbat este ideal să devină mire pe la 30 de ani. Cât despre femei același autor sugera o vârstă puțin mai mică decât cea a bărbaților. Totuși, legea romană stabilise vârsta legală a căsătoriei la 14 ani la bărbați și 12 ani la femei.

Cât privește legislația, în rândurile cărții de față se atribuie o importanță deosebită legilor promulgate de către Augustus. Reforma sa militară a creat o categorie, legionarii profesioniști, cărora le era interzisă căsătoria până la sfârșitul termenului serviciului militar. Aceasta măsură a rămas în vigoare pentru circa două secole, până când Septimius Severus a revocat-o. De vreme ce legionarii erau timp de 25 de ani încatrușiți, două-trei sute de mii de bărbați erau obligați să se căsătorească la vârsta mijlocie. Voluntarii pentru cariera de legionar se încadrau între vârsta de 13 ani și cea de 36, dar marea masă era între 18 și 23. Legea augustană a rezolvat ceea ce în perioada republicană era o problemă: alegerea băiatului între familie și o carieră militară. Un tânăr care nu avea perspective pentru a se angaja într-o viață de familie sau care era înclinat, prin natura sa, către o carieră militară avea această alternativă.

Oricum, sunt dovezi clare că soldații aveau legături informale cu femei în așezările de pe lângă castru, legături care se formalizau după serviciul militar.

Alte componente ale legislației lui Augustus au fost *Lex Iulia de maritandis ordinibus* și *Lex Papia Poppaea*. Prima lege a fost emisă în 18 a. Chr., iar a doua în 9 a. Chr. Aceste legi emiteau pedepse pentru acei membri ai clasei senatoriale care erau *caelibes* (celibetari) sau *orbi* (persoane fără familie sau fără copii) de la 25 până la 60 de ani pentru bărbați și de la 20 la 50 de ani pentru femei. Un *caelibes* era total exclus de la moștenire. Augustus a fost preocupat de reinstaurarea virtuții în viața de familie romană.

Capitolul al V-lea, *A Reconsideration of the Epigraphic Evidence*, încearcă să dovedească congruența dintre sursele literare și cele epigrafice.

Epitafurile erau puse, în special, de locuitorii de la orașe și de membrii respectabili. Nu puteau depune astfel de monumente sclavii și săracii din orașe și nici populația

rurală. Aceste documente epigrafice devin importante, prin urmare, doar pentru anumite categorii sociale și profesionale.

Prima colecție de inscripții folosită pentru a demonstra AAFM a fost publicată de Ludwig Friedländer (*Roman Life and Manners under the Early Empire*, tradus din germană de Leonard A. Magnus, 1907). Datele desprise dovedesc faptul că vârsta primei căsătorii era timpurie. A.G. Harkness a extins baza de date epigrafice pentru a arăta că, de fapt, fetele se căsătoreau în jur de 18 ani și nu mai devreme. M.K. Hopkins a calculat că AAFM era de 12 până la 15 ani pentru fetele păgâne (necreștine), între 15 și 18 ani pentru cele creștine, între 17 și 20 pentru băieții păgâni și 20-23 ani pentru băieții creștini. A mai concluzionat că inscripțiile reprezintă mai degrabă pe cei din clasa de mijloc (incluzând pe liberi imperiali) decât pe senatori sau poporul sărac. Se susține faptul că vârsta căsătoriilor era scăzută în clasele superioare dar și în cele mijlocii. În schimb, Tim Park a respins utilitatea datelor din epitafuri în rezolvarea problemelor despre mortalitate și structura vârstei (T. Parkin, *Demography and Roman Society*, Baltimore, 1992).

Autorii lucrării de față consideră că modelul corect de utilizare a inscripțiilor de pe morminte este combinarea diferitelor prevederi ale legii moștenirii, cu datele realiste ale AAFM și cu o interpretare a speranței de viață cât mai corectă.

Soțiile trebuiau să aibă urmași, dar o soție de 14-15 ani era foarte posibil să își vadă copiii morți sau chiar ea putea să moară. De vreme ce scopul femeii era să reproducă, fetete tinere care mureau fără a fi îndeplinit această obligație nu făceau o impresie adâncă soțului sau familiei. Așadar, acele femei care nu au putut naște sau au avut copii slabi și bolnavi nu mai apar în comemorări, în timp ce acelea care au lăsat măcar un copil sunt amintite.

Opiniile desprinse din această lucrare nu se bazează pe calcule proprii ci reiau, contrazic sau admit unele calcule făcute anterior lor. Credem că analiza de față ar fi avut un mai mare succes dacă s-ar fi bazat pe studii elaborate asupra unui eșantion de inscripții.

Capitolul al VI-lea, rezervat concluziilor și intitulat *Some Observations on the Late Empire and Christian Influence*, oferă o scurtă imagine despre aceeași problemă în perioada Imperiului târziu, în strânsă legătură cu afirmarea creștinismului. În secolele IV-V p. Chr., tendința către AAFM timpurie continuă, la fel ca și instituția *patria potestas*. *Corpus Iuris Civilis* conține referiri numeroase la *patria potestas*. Totuși, inovațiile nu lipsesc, în special datorită afirmării creștinismului. Hopkins observă că inscripțiile funerare creștine oferă o vârstă a căsătoriei mai ridicată decât cele păgâne. 35 din 180 de fete s-au căsătorit înainte de 15 ani, 75 între 15 și 18 iar 37 între 19 și 22. Aceasta sugerează o depărtare de tendința de a căsători copiii (mai ale fetele) la o vârstă foarte fragedă.

Se observă, totuși, că familiile senatoriale, în secolul al V-lea, practicau căsătoria băiatului la sfârșitul adolescenței și a fetelor la începutul adolescenței. Reziată și tradiția aranjării nunțiilor de către părinți.

În concluzie, romanii erau conștienți de rata mare a mortalității și au încercat să o minimizeze prin căsătoriile timpurii. AAFM trebuie judecată în contextul situației sociale generale din societatea romană. Un bărbat roman își începea viața ca *puer* și rămânea sub tutela adulților în *potestas* sau *sui iuris*. Copilăria dura până pe la 7 ani. O etapă mai importantă era vârsta de 14 ani, când avea loc ceremonia prin care primea îmbrăcămintea de bărbat, *toga virilis*. Apoi, băiatul se putea căsători și se putea stabili la casa sa. Dacă era în *potestate* tatăl trebuia să aprobe și să dea fiului un *peculium* pentru cheltuielile de zi cu zi. De la 17 ani tânărul era bun de armată. De la 19 ani putea să susțină cazuri de judecată într-un tribunal. De la 24 de ani putea fi *quaestor* iar de la 25 își asuma întreaga responsabilitate pentru proprietatea sa, doar dacă nu erau în viață tatăl sau bunicul. În caz contrar, el rămânea, financiar, legat de ei.

Pentru femei viața era mai puțin complexă. După ce trecea de perioada pubertății, fata se căsătorea și avea copii. Dacă supraviețuiau atât ei cât și mama, la tinerețe putea beneficia din plin de viața socială, de multe ori cu o influență mare asupra soțului și chiar în treburile politice. De la sfârșitul Republicii multe femei au câștigat libertatea de a-și conduce propriile afaceri. Legea lui Augustus, care acorda femeilor dreptul de tutelă dacă au născut trei

copii (patru în cazul libertelor), este semnul unui progres în ceea ce privește respectul pentru femei.

La final, Appendix I, *First Marriages of Roman Men* și Appendix II, *First Marriage of Roman Women*, completează cu câteva statistici foarte interesante concluziile care au fost înaintate în text. În final este prezentată o bibliografie variată și un Index.

Cea mai mare parte dintre concluziile care se emit fac referire, cu precădere, la categoriile superioare și mijlocii ale societății romane. Lipsa unei documentări adecvate pentru clasele inferioare a determinat pe autori să se refere mai ales la personajele demne de consemnat în inscripții sau surse literare.

După părerea noastră, în Imperiu se înregistrează diferențe semnificative ale AAFM, așa cum apreciau și autorii de câteva ori pe parcursul lucrării lor. În funcție de anumite componente, dar în special în funcție de tradițiile locale, vârsta căsătoriei era deoia de tradițiile locale mai mult decât de legea romană. De altfel, se constată și în cartea prezentată că legile nu erau tot timpul respectate literă cu literă. De multe ori, căsătoriile se produceau între subiecți care nu îndeplineau limita de vârstă legală. O analiză pe provincii ar fi foarte folositoare și mai convingătoare. Oricum, valoarea cărții de față este incontestabilă și reprezintă un nou pas către formarea unei imagini corecte a vieții cotidiene din societatea romană antică.

DAN APARASCHIVEI